

XIX դ. վերջի - XX դ. սկզբի Ռուսաստանի ՆՅՈՒԹԵՐԸ
ԴԻՍԻՔԵԹԻՐԻ ՎԻՍՏԵԹԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԻՐԱՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Դիարբեքիրի վիլայեթի հայ ազգաբնակչության ժողովրդագրական ուսումնասիրությունների համար՝ որպես սկզբնաղբյուր, կարևոր արժեք են ներկայացնում Կովկասյան զինվորական գլխավոր շտաբին գրված ռուս սպաների զեկուցագրերը: Հիմնական նպատակ ունենալով նյութեր ներկայացնել ռազմավիճակագրական ուսումնասիրությունների համար՝ ռուս բարձրաստիճան սպաները մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում Դիարբեքիրի վիլայեթի բնակավայրերի և նրանցում հայ և մահմեդական բնակչության տեղաբախշման, նրանց քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական և մշակութային կարգավիճակի մասին:

Դիարբեքիրի վիլայեթի Արղանա-Մաղեն գավառի Բալուի գավառակի վերաբերյալ կարևոր և մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում ռուսական բանակի սպա Ա.Ս.Կոլյուբակինը իր «Նյութեր Ասիական Թուրքիայի ռազմա-վիճակագրական տեսության» աշխատանքում՝ հրատարակված Կովկասյան ռազմական օկրուգի Գլխավոր Շտաբի կողմից 1890 թ. և 1891 թ. Թիֆլիսում¹: Ա. Կոլյուբակինի ստվարածավալ աշխատանքի երրորդ (երկու մասով) և չորրորդ հատորներում ներկայացված է Բալուի գավառակի մանրամասն նկարագրությունը: Երրորդ հատորի առաջին մասում հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է Բալուի գավառակի սահմանները, ռելիեֆի ընդհանուր նկարագրությունը (ռազմա-աշխարհագրական վերլուծական աշխատանք կատարելով), վարչական կառուցվածքը, բնակչությունը, բնակավայրերի տեղաբախշումը: Հեղինակը մանրամասն նկարագրում է նաև Բալուի գավառակի քաղաքական և տնտեսական իրավիճակը:

¹ Колюбакин А., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, Тифлис, т. 3, ч. 1, 1891, т. 3, ч. 2, 1890, т. 4, 1891.

Հեղինակը զգալի աշխատանք է կատարել՝ մանրամասն տեղեկություններ հավաքելով Բալուի գավառակի բոլոր մեծ ու փոքր բնակավայրերի վերաբերյալ, որը հատուկ աղյուսակների տեսքով ներկայացված է աշխատանքի երրորդ հատորի երկրորդ մասում: Ա. Կոլլուբակինը իր աշխատանքի չորրորդ հատորում ներկայացնում է էրզրումի հարթավայրից մինչև Բալու քաղաք իր անցած ճանապարհի մանրամասն նկարագրությունը:

XIX դ. վերջին Դիարբեքիի վիլայեթի հայ ազգաբնակչության ժողովրդագրական ուսումնասիրության համար Կոլլուբակինի նյութերը կարևոր և հետաքրքրական են հեղինակի կողմից տարբեր հարցերի վերաբերյալ կատարված անձնական դիտարկումների և քննական ու համեմատական վերլուծությունների տեսանկյունից: Օրինակ, նկարագրելով Բալուի գավառակի սահմանները, Կոլլուբակինը արձանագրում է, որ, թեև այն աշխարհագրական դիրքով և տնտեսական կապերով պետք է խարբերդի վիլայեթի մաս կազմեր, միացվել էր Դիարբեքիին, որից այն անջատված էր հսկա և անանցանելի Տավրոսի լեռնային համակարգով: Սա չափազանց դժվարություններ էր ստեղծում ինչպես բնակչության, այնպես էլ վարչական ղեկավարության համար²:

Օսմանյան կայսրությունում իրականացվող վարչական վերաձևումների հիմքում դրվում էին ոչ թե տնտեսական և աշխարհագրական գործոնները, այլ՝ կառավարության նպատակաուղղված քաղաքականությունը՝ հոգուտ մահմեդական բնակչության փոխել առավել հայաբնակ գավառների վարչաժողովրդագրական պատկերը:

Այս երևույթի վերաբերյալ Կոլլուբակինը տողատակում կատարում է իր դատողությունները՝ հիմնականում նշելով. «Բեռլինի վեհաժողովից հետո և Բեռլինի համաձայնագրի 61-րդ հոդվածի համաձայն՝ բարեփոխումների նախագիծը հանգեցրեց Ասիական Թուրքիայի նահանգների մեծամասնության վերաձևումներին, որոնց հիմնական նպատակը Օսմանյան կառավարության ձգտումն էր՝ համոզել Եվրոպային, որ կայսրության առանձին շրջաններում մահմեդական բնակչությունը գերակշռում է քրիստոնյա բնակչությանը: Այս նպատակին հասնելու

² Նույն տեղում, հ. 3, մաս 1, էջ 110:

համար կառավարությունը վերածնունդ էր վիլայեթների գավառներն ու գավառակները՝ առանց հաշվի առնելու աշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները, հաղորդակցության հարմարավետությունը, տնտեսական կապերը և այլ պայմանները»³:

Սնդրադառնալով Բալուի գավառի բնակավայրերի և բնակչության խտությանը՝ Կոլլուբակինը արձանագրում է, որ հայերը հակված են ստեղծելու խոշոր և խիտ բնակեցված բնակավայրեր, որը չի կարելի ասել քրդերի մասին, որոնք սովորաբար գերադասում են բնակվել ոչ խիտ խմբերով՝ նկատի առնելով բազմաքանակ ոչխարների համար խոտհարքների անհրաժեշտությունը⁴:

Սրանով է բացատրվում բնակավայրերի և բնակչության խտության անհավասարաչափ բախշվածությունը գավառակի հյուսիսային և հարվային մասերում, քանզի ամբողջ վարչամիավորի 325 բնակավայրերից 186-ը տեղակայված են հյուսիսային հատվածում՝ զբաղեցնելով ամբողջ գավառակի տարածքի միայն 1/3 մասը (հյուսիսիում հայերը կազմում են բնակչության 33,4%, իսկ հարավում ընդամենը 23%): Սմփոփելով թվական տվյալները՝ Կոլլուբակինն եզրահանգում է. «...Բալուի հյուսիսային հատվածը պետք է համարել խիստ քրիստոնեաբնակ, իսկ դա չափազանց կարևոր է ինչպես տնտեսական, այնպես էլ ռազմաքաղաքական տեսակետից»⁵:

Չափազանց հետաքրքիր և արժեքավոր են Կոլլուբակինի կողմից կատարված ուսումնասիրությունները և վերլուծական համեմատությունները՝ ըստ կազանների և նահիեների, դրանցում ներկայացված հայ և մահմեդական բնակչության թվաքանակի տոկոսային հարաբերակցությունը: Հեղինակի կողմից կատարված վերլուծական ուսումնասիրությունները մեզ լայն հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու Բալուի գավառակի տարբեր շրջանների միջև եղած սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների առանձնահատկությունների ու դրանցում հայ ազգաբնակչության դերի ու դերակատարության մասին: Մեր թեմայի ուսումնասիրության հա-

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 115:

⁵ Նույն տեղում, էջ 121:

մար նշված հարցերի ուսումնասիրությունը ունի կարևոր նշանակություն, ուստի հարկ ենք համարում դրանց անդրադառնալ առավել մանրամասն, Բալու քաղաքի և հյուսիսային հինգ բնակավայրերի օրինակով՝ տալով դրանցում հայ և մահմեդական բնակչության թիվն ու տոկոսային հարաբերությունը մեր կողմից կազմված աղյուսակի միջոցով:

Աղյուսակ 1

	Գավառներ	Հայեր (տուն-բնակիչ)		Մահմեդականներ (տուն-բնակիչ)		տոկոսային հարաբեր.	
						հայեր.-մահմ.%	
1	ք. Բալու	550	4950	1600	11200	30,6	59,4
2	շրջ. Մազրաթ	1293	7758	990	5006	60,7	39,3
3	գ. Օխու	222	1332	671	4026	24,8	75,2
4	գ. Վերին Բուլանդիս	0	0	749	4494	0	100
5	գ. Ներքին Բուլանդիս	8	48	602	3564	1,3	98,7
6	գ. Քարնձոր	241	1446	449	2694	34,9	65,1
	ԸՆԴԱՄԵՆԸ	2314	15534	5061	30984	33,4	66,6

Անդրադառնալով Բալուի գավառի տնտեսությանը՝ հեղինակը մանրամասն նկարագրում է տարբեր բնակավայրերի տնտեսական զարգացման աստիճանը: Մեզ համար առավել հետաքրքրական են հեղինակի կողմից գավառի հյուսիսային մասը երեք շրջանների բաժանելը՝ ըստ իրենց տնտեսական զարգացվածության աստիճանի՝

1. շրջ. Մազրաթ - առավել զարգացած
2. գ. Քարնձոր և գ. Օխու - միջին զարգացած
3. գ. Վերին Բուլանդիս և գ. Ներքին Բուլանդիս - թույլ զարգացած⁶:

Կոյուբակինի կողմից հաղորդված տեղեկությունները առավել հետաքրքրական են դառնում, երբ համեմատում ենք վերը նշված *աղյուսակ 1* տվյալների հետ, որից հստակ երևում է, որ այդ բնակավայրերի տնտեսական զարգացումն անմիջականորեն պայմանավորված է հայ բնակչության թվաքանակի տոկոսային հարաբերությամբ: Հետաքրքրական է նաև մեկ այլ առիթով հեղինակի կատարած դիտար-

⁶ Նույն տեղում, էջ 139:

կումն այն մասին, որ հայերը հանդիսանում են ամբողջ գավառի բնակչության ամենաաշխատասեր և արտադրողական հատվածը: Եվ չնայած դրան՝ գավառի թուրքական և քրդական ղեկավարության կողմից բազմաթիվ ուղղակի և անուղղակի խոչընդոտներ են ստեղծվում հայ բնակչության կենսագործունեության համար (հատկապես հողի վարձակալության հարցում), որի արդյունքում հայ բնակչությունը ստիպված է լինում աշխատանք որոնել հեռավոր Կ.Պոլսում, Ռուսաստանում և այլուր ու նույնիսկ արտագաղթել երկրամասից⁷:

Հարկ ենք համարում ներկայացնել նաև Ա. Կոլլուբակինի առանձնահատուկ ջերմ և համակրալից վերաբերմունքը հայ ազգաբնակչության նկատմամբ՝ որպես խելացի, ստեղծագործ և աշխատասեր ժողովուրդ:

Վերոհիշյալ թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Ա. Ս. Գիպպիուսի 1889 թ. Թիֆլիսում հրատարակված «Անդրկովկասին մերձակա թուրքական կայսրության վիլայեթների վիճակագրական աղյուսակներ» աշխատանքը, հատկապես նրան կցված Դիարբեքիի վիլայեթի վիճակագրությունը ներկայացնող աղյուսակն ու Անդրկովկասին հարակից թուրքական կայսրության վիլայեթների վարչական նոր բաժանումը պատկերող քարտեզը⁸: Նշված փաստաթղթերը, հիմնականում կազմված լինելով ըստ Օսմանյան կայսրությունում 1873-1886 թթ. հրատարակված սալնամեների տվյալների, հետաքրքիր ու արժանահավատ աղբյուր են հանդիսանում տվյալ թեմայի ուսումնասիրության համար: Այս տեսակետից մեզ համար առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում 1886 թ. էրզրումի վիլայեթի սալնամեի տվյալների հիման վրա կազմված Դիարբեքիի վիլայեթի վիճակագրական աղյուսակը, և հեղինակի կողմից ներածական բովանդակությամբ պարզաբանումները աղյուսակի վերաբերյալ: Անդրադառնալով աղյուսակի տվյալների արժանահավատությանը՝ հեղինակը նշում է, որ 1886 թ. էրզրումի վիլայեթի սալնամեում գավառներ-

⁷ Նույն տեղում, էջ 131-133:

⁸ Гиппиус А., Статистические таблицы вилаетов Турецкой империи, ближайших к Закавказью, Тифлис, 1889.

րը և գավառակները ներկայացված են այբբենական կարգով, ինչը կարող էր շատ բացթողումների և անճշտությունների առիթ հանդիսանալ: Ուստի հարկ է համարում այս տվյալները ուսումնասիրել՝ համեմատելով դրանք 1880 թ. համակայսերական սալնամեում ներկայացված տվյալների հետ՝ տալով դրանց համեմատական վերլուծությունն սառանձին սյունյակով: «Սա նպատակ է հետապնդում՝ առաջին հերթին ցույց տալ 1880 թ. հետո կատարված բարեփոխումները, և երկրորդ՝ չանտեսել այն գավառներն ու գավառակները, որոնք կամ մոր են ձևավորվել կամ ընդհակառակը՝ վերածնվել են»⁹:

Աղյուսակում ներկայացված է Դիարբեքիի վիլայեթի վարչական բաժանումները՝ ըստ գավառների, գավառակների և գյուղերի, նշված է նրանց հեռավորությունը ըստ ժամերի գավառի կենտրոնից, ներկայացված է նրանցից յուրաքանչյուրում եղած բնակավայրերի քանակը, նշված է ընտանիքների և արական շնչի բնակիչների թիվը՝ ըստ կրոնական պատկանելության: Այս աղյուսակը մեզ առանձնահատուկ կարևոր և հետաքրքիր է թվում այն առումով, որ այստեղ հեղինակը ներկայացրել է վարչական մոր բարեփոխումների հետևանքով Դիարբեքիի վիլայեթի գավառների և գավառակների վերածնունդը՝ առանձին սյունակով նշելով այն գավառներն ու բնակավայրերը, որոնք մոր վարչական բաժանման արդյունքում միացվել, կամ ընդհակառակը՝ անջատվել են Դիարբեքիի վիլայեթից:

Անդրադառնալով Օսմանյան կառավարության կողմից իրականացված վարչական բարեփոխումներին՝ Գիպպիուսը նշում է, որ սովորաբար բարեփոխումների ժամանակ մեկ վիլայեթի գավառները մտցվում էին մյուս վիլայեթի կազմի մեջ, բայց երբեք չէին վերածնվում գավառակներն ու բնակավայրերը, ինչը հնարավորություն է տալիս եզրահանգումներ կատարել խոշոր վարչական կենտրոնների (վիլայեթների և գավառների) տարածքի մեծության և բնակչության թվաքանակի ու ազգային կազմի վերաբերյալ¹⁰:

⁹ Նույն տեղում, էջ 6:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 15:

Մտորև մեր կողմից կազմված աղյուսակի միջոցով Դիարբեքիի վիլայեթի Դիարբեքի գավառի օրինակով ներկայացնում ենք վիլայեթում վարչական վերաձևումների արդյունք հանդիսացող ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունները՝ հօգուտ մահմեդական բնակչության:

Աղյուսակ 2

	Բնակավայրեր ներկայաց. 1886թ. Էրզրումի վիլայեթի սալնամեմնիում	1880թ. սալնամե	Բնակավայրերի թիվը	Ընտանիքների թիվը	Արական շնչի բնակիչների թիվը		
					մահմ.	ոչ մահմ.	Ընդ.
1	Աթակ	չկա	103	2328	4955	1148	6103
2	Բեկթաշ	չկա	7	168	622	2	624
3	Կալա Անյուրեկ	չկա	9	530	1608	49	1657
4	Հազրու - (Թեղջիլ)	չկա	44	731	1948	20	1969
6	Թալուս	չկա	5	52	529	-	529

Աղյուսակում ներկայացված տվյալներից պարզ երևում է, որ 1880 թ. սալնամեում բացակայում են գերազանցապես մահմեդական բնակչությանը բնակեցված բնակավայրերը, որոնք վարչական վերաձևումների արդյունքում միացվել են Դիարբեքիի գավառին և առկա են 1886 թ. սալնամեում: Մեր կարծիքով այս վերաձևումները հստակ նպատակ են հետապնդել Դիարբեքիի վիլայեթում մեծացնել մահմեդական բնակչության թվական գերակշռությունը քրիստոնյա բնակչության համեմատ, ինչի մասին նախապես խոսվել է վերևում:

Շարունակելով իր դիտարկումները՝ Գիպպիուսը նշում է, որ Թուրքիայում վարչական վերաձևումները հաճախակի էին տեղի ունենում և հիմնականում ժամանակավոր բնույթ էին կրում¹¹: Գիպպիուսի կատարած դիտարկումը համընկնում է Ա. Կոլլուբակիհի կատարած եզ-

¹¹ Նույն տեղում:

րահանգման հետ, որը վկայում է տվյալ եզրակացության արժանահավատության մասին:

Սակայն ռուս հեղինակների կողմից ներկայացված տվյալները հայերի թվաքանակի վերաբերյալ մեզ այնքան էլ արժանահավատ չեն թվում, քանզի նրանք հիմնականում կուրորեն, առանց այլ աղբյուրների հետ համեմատության և քննական վերլուծության են օգտագործել թուրքական սալնամենները: Դրանք, սակայն, չէին ներկայացնում հայ ազգաբնակչության թվաքանակի իրական պատկերը: Սալնամեններում հայերին վերաբերվող տվյալներում ոչինչ չէր խոսվում քրդախոս և թրքախոս հայերի մասին: Նրանց վերաբերյալ տեղեկությունները փաստորեն բացակայում են: Բացի այդ թուրք պաշտոնյաները սալնամեններում հայերի թվաքանակին անդրադառնալիս օգտագործում էին Կ.Պոլսի պարիարքարանի և տարբեր թեմերի ներկայացրած տվյալները: Վերջիններս նպատակաուղղված թաքցնում էին հայ ազգաբնակչության իրական թվաքանակը՝ ձգտելով խուսափել անտանելի ծանր հարկերից:

Ստորև Դիարբեքիի վիլայեթի Արղանա-Մադեն սանջակի օրինակով ներկայացնենք սալնամենների և հայկական աղբյուրների հադդոդած տվյալների անհամապատասխանությունը՝ որպես հիմք օգտագործելով Ա. Գիպպիուսի կողմից թարգմանված և հրատարակված էրզրումի 1886 թ. սալնամեի և Գ. Սրվանձտյանի կողմից 1879-ին վերոհիշյալ գավառ ուղևորության արդյունքում ներկայացրած հայ ազգաբնակչության թվական տվյալները: 1886 թ. սալնամեում Արղանա-Մադեն սանջակում տրված է արական շնչի հայ ազգաբնակչության թիվը 11 141 է, որը կրկնապատկելով, կարող ենք իմանալ հայերի ընդհանուր թիվը՝ 22 282 հայ¹²: Գ. Սրվանձտյանը նշում է հայ բնակչության թվաքանակը՝ ըստ ընտանիքների թվի՝ 3690 տուն¹³: Գյուղական հայ ընտանիքների թիվը բաղդատելիս՝ միջինը պետք է ընդունել 8-ը՝ նկատի ունենալով դրանց բազմանդամ լինելը¹⁴: Եթե յուրաքանչյուր ընտանիքում հաշվենք 8 անձ, ապա՝ 3690 ընտանիքում ապրում են

¹² Նույն տեղում, թերթ N 8:

¹³ Սրվանձտյան Գ., Երկեր, հ. 2, Ե., 1982, էջ 401-421:

¹⁴ Մելքոնյան Ա., Էրզրում, Ե., 1994 թ., էջ 111:

29520 հայ, որը 7238-ով ավելի է 1886 թ. սալմամբում տրված տվյալներից, այլ կերպ ասած՝ 25 %-ով նվազեցված է հայ ազգաբնակչության թիվը Արղանա-Մադեն գավառում:

XX դ. սկզբին Դիարբեքիի վիլայեթի հայ ազգաբնակչության ժողովրդագրական ուսումնասիրության համար չափազանց հետաքրքրական են այն տեղեկությունները, որոնք զետեղված են 1909 թ. Թիֆլիսում Կովկասյան ռազմական օկրուգի Գլխավոր շտաբի կողմից հրատարակված Ռ. Ս. Տերմենի 1907 թ. Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի վիլայեթներում անցկացված զինվորական գործուղման հաշվետվությունում¹⁵: Առանձնահատուկ կարևորություն են ներկայացնում Երթուղի N 4-ի՝ «Աղերդից Դիարբեքի» և Երթուղի N 5-ի «Դիարբեքիից Բիթլիս» ուսումնասիրությունը, որտեղ առանձին սյունյակներով տրված են ճանապարհամերձ բնակավայրերը՝ իրենց բնակչության քանակով՝ ըստ ընտանիքների քանակի և ազգային պատկանելության, այդ բնակավայրերի հեռավորությունը նախորդող բնակավայրից, ինչպես նաև մինչև հաջորդ բնակավայրը եղած տարածությունը: Ներկայացված է ճանապարհների, դրանց որակի և տեսակի, ինչպես նաև հարակից տեղանքի մանրամասն նկարագրությունը: Առանձին սյունյակով ներկայացված է հեռահաղորդակցման ուղիների, զետեռի, հնարավոր ռազմական կացարանների առկայությունը: Վերոհիշյալ տվյալները հնարավորություն են տալիս հեշտությամբ որոշել բնակավայրերի ռելիեֆային առանձնահատկությունները և տեղադրությունը՝ ըստ բնակչության թվաքանակի և ազգային պատկանելության:

Մեզ համար առավել մեծ կարևորություն են ներկայացնում Տերմենի կողմից հայ ազգաբնակչության քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական վիճակի վերաբերյալ բավականին ստույգ և մանրակրկիտ տեղեկությունների քննական վերլուծությունները, ինչպես նաև հեղինակի անձնական դատողություններն այդ հարցերի վերաբերյալ: Հետաքրքրական են հեղինակի հաղորդած տեղեկություններն Օսմանյան կայսրությունում հայերի անտանելի վիճակի մասին, որի

¹⁵ Термен Р., Отчет о полевой поездке 1907 г. в Ванском, Битлисском и Диярбекирском вилайетах, Тифлис, 1909.

արդյունքում հայ բնակչությունը ստիպված էր արտագաղթել: «...1895-1896 թթ. կոտորածից հետո էլ Թուրքական կառավարությունը քայլ առ քայլ, սիստեմատիկ կերպով շարունակում էր աննկատ ու անձայն կործանել հայերի տնտեսական կյանքը՝ չնայած նրան, որ դրանով աղքատանում էր վիլայեթը և դատարկվում էր պետական գանձարանը»¹⁶: Կառավարության նմանատիպ քաղաքականությունը բերեց նրա համար ցանկալի արդյունքների՝ գյուղական հայ ազգաբնակչությունը համարյա ամբողջությամբ քայքայվեց, հողերի զգալի մասը անցնում է մահմեդականների ձեռքը, որի հետևանքով հայերը զանգվածաբար գաղթում են այլ վիլայեթներ: Հայերի դատարկված բնակավայրերում իշխանությունները վերաբնակեցնում են հիմնականում Կովկասից ներգաղթած երկրագործ մահմեդականների¹⁷:

Առավել հետաքրքիր է հեղինակի կողմից կատարված նկատառումներն այն մասին, որ Թուրքական կառավարության նմանատիպ գործողությունները նպատակադրված էին հայ ազգաբնակչությանը փոխարինել Ռուսաստանի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված մահմեդական հուսայի տարրով: Այդժամ Եվրոպան քրիստոնյաների պաշտպանության և հովանավորության պատրվակով չէր միջամտի Թուրքիայի ներքին գործերին¹⁸:

Դիարբեքիի վիլայեթի վերաբերյալ կարևոր և հետաքրքիր տեղեկություններ են ներկայացված «Փոխգնդապետ Տոմիլովի՝ Գլխավոր շտաբին ներկայացված 1904 թ. Ասիական Թուրքիայով ուղևորության մասին հաշվետվությունը» աշխատանքի 2-րդ մասում, որը վերաբերվում է 1907 թ. Կովկասից Միջերկրական ծով անցած երթուղու մանրամասն նկարագրությանը¹⁹: Վերոհիշյալ աշխատության համար առանձնահատուկ կարևորություն են ներկայացնում Երթուղի N 3-ի՝ «Մոսուլ-Նիսիբին-Մարդին-Դիարբեքի» և Երթուղի N 4-ի «Դիարբեքի-Սևերեկ-Ռուֆա-Հալեպ» ուսումնասիրությունը, որը Տոմիլովը ներկա-

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 50:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 51:

¹⁹ Отчет о поездке по Азиатской Турции Генерального штаба подполковника Томилова, ч. 2, Тифлис, 1907.

յացել է հատուկ աղյուսակների տեսքով: Հանդիսանալով Կովկասյան ռազմական օկրուգի Գլխավոր շտաբին ներկայացված հաշվետվություն՝ Տոմիլովի աղյուսակներում սյունյակներն ունեն նույն ձևակերպումները և նպատակաուղղված են միևնույն խնդիրների պարզաբանմանը, ինչ Տերմենի հաղորդած տեղեկությունները: Տարբերվում են միայն նրանց անցած և նկարագրված ուղիները:

Ռուսական բանակի վերոհիշյալ բարձրաստիճան սպաների հաշվետվություններում զգացվում է նրանց հատուկ հետաքրքրությունը հայկական բնակավայրերի, հայ ազգաբնակչության թվաքանակի, նրանց տնտեսական ռեսուրսների և այլնի վերաբերյալ: Ռուսաստանը, նվաճողական ծգտումներ ունենալով Օսմանյան կայսրության տարածքների նկատմամբ, շատ լավ գիտակցում էր, որ Օսմանյան կայսրության դեմ պատերազմ սկսվելու պարագայում թուրքաբնակ ժողովուրդներից ամենալայն աջակցությունը կարող է ստանալ հայ ազգաբնակչությունից:

*АСМИК АБОВЯН
ЕГУ*

**РУССКОЯЗЫЧНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ИССЛЕДОВАНИЙ
АДМИНИСТРАТИВНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО
СОСТОЯНИЯ ДИАРБЕКИРСКОГО ВИЛАЙЕТА
(конец XIX - начало XX вв)**

Для демографических исследований армянского населения Диарбекирского вилайета конца XIX - начала XX вв. как первоисточник очень важны отчеты русских офицеров и материалы русских очевидцев. Стремясь сообщить материалы для военно-статистических исследований, русские офицеры подробно описывают населенные пункты и населенность Диарбекирского вилайета, их политическое, социальное, экономическое и культурное положение. В отчетах русскоязычных авторов чувствуется особый интерес к армянским населенным пунктам, к численности армянского населения, их экономическим ресурсам и т.д.